

CEDİTÇİLİK¹

(Bazı Mülâhazalar)

Jedidism

Begali KÂSİMOV*

(Aktarma: Veli Savaş YELOK)**

Özet

Bu yazıda, Cedit hareketinin ortaya çıkışı ve Türkistan'daki genel manzarasından söz edilmektedir. Türkistan'da Cedit mekteplerinin kuruluşu, milli basın ve tiyatro faaliyetleri ile beraber istiklâl ve bağımsızlık yolunda verilen siyasî mücadeleler hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Cedit hareketi, İsmail Gaspıralı, Cedit mektepleri, Türkistan Muhtariyeti

Abstract

This article focuses on the emergence of Jedidist movement and overall view of Turkistan. Founding of Jedid schools, national press and theatre and political struggle in the way to independence are analyzed in detail.

Key Words: Jedidist movement, Ismail Gaspıralı, Jedid schools, Turkistan Independent State

Yakın tarihimizdeki sosyal ve kültürel hareketler arasında Ceditçilik kadar önemli rol oynayan, aynı zamanda onun gibi farklı şekillerde izah edilen ve değerlendirilen ikinci bir hadiseyi bulmak zordur. Rusya'daki inkılâbın en meşakkatli yılı olan 1919'da inkılâpçı drama yazarı Abdulla Bedrî, "Genç Buharalılar kimler?" diye sorar ve şöyle cevap verir: "... onların hayalleri, düşünceleri ve amaçları biz biçare ve fakirleri sıkıntılılarından; yani emirler, beyler ve zenginlerin zulümlerinden âzat etmek ve bizlerin rahatı ve huzuru için gayret ve mücadele etmektir."² Moskova Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesini henüz bitirmiş olan 23 yaşındaki edebiyat tarihçisi Atacan Hâşim, Özbek edebiyatının tarihî gelişimini iki büyük döneme ayırır: Çağatay devri (Nevâî devri- B.K.³) ve Cedit devri. Hâşimov, 1928 yılında, "Çağatay edebiyatı, edebiyatımızın en parlak devridir. Cedit edebiyatına kadar olan bu dönem edebiyatı; yükselen,

¹ Milliy Uyğânış va Özbek Filologiyası Meseleleri, Taşkent, 1993, s. 12 - 39.

* Prof. Dr.

** Yrd. Doç. Dr., Taşkent Şarkşünaslık Enstitüsü misafir öğretim üyesi.

² Abdulla Bedrî, *Yaş Buharalılar Kimler?*, Moskova, 1919, s. 3.

³ B. K.: Begali Kâsimov

zirveye ulaşan, duraklayan ve gerileyen bir yol takip eder ve esasen tekrar etmekten ibarettir.”⁴ diyor.

Araştırmacının dile getirdiği düşüncelerden şöyle bir sonuca ulaşırız: 1920’li yılların sonlarındaki edebiyat, Cedit edebiyatının devamıdır.

Ekmel İkrâmov, ÖzLKSM⁵’nin 1926 yılının 19 Mayısındaki II. Kongresindeki nutkunda, “Ceditizmin burjuva ideolojisi, ticaret burjuvazisinin ideolojisidir. Onun bizimle hiçbir ilişkisi yoktur, çünkü o Ekim’in bir tarafında, biz ise diğer tarafında duruyoruz.”⁶ diyor.

Yine “Cedit edebiyatı, Özbek burjuvazisinin edebiyatıdır. Cedit edebiyatı, Özbek burjuvazisinin fikrini ve onun macerasını aks ettiriyor, onun için çalışıyor, onun için yanıyor, onun için ağlıyor.”⁷

Ceditçiliği tam olarak anlayabilmek için söze biraz daha öncesinden başlamak gerekir. Ceditçilik, bizde, geçen asrın sonunda ortaya çıktı. Her hadise gibi onun da meydana gelişinin şart ve şeraiti, sebepleri vardır.

İbrahim Möminov şöyle yazıyor:

“Tarih, ortaya şöyle bir mesele koydu. Eskiliği tarumar edip, Rus halkının bilim ve teknolojisini öğrenip onlarla birlikte yükselmek mi, yoksa orta asırlardaki hâliyle feodallik düzeninde mi kalmak gerek?”

Bu hareketin [Ceditçilik]⁸ ülkemizdeki doğrudan iştirakçilerine kulak verelim. Abdulla Avlânî’nin ‘Tercüme-i Hâl’inden:

“İşte o dönemde (1894-1904 yılları kastediliyor, B. K.) yerli halklar arasında eskilik- yenilik (kadim-cedit) mücadelesi başladı. Mollalar,gazete okuyucularını, ‘Ceditçi’ diye adlandııyorlardı.”

“Türkistan Vilâyetining Gazeti” [Türkistan Vilâyetinin Gazetesi] 1908 yılında şöyle yazıyor: “Usûl-i Cedîd nedir? Usûl-i Cedîd, yeni usûl demektir. Yeni usûl denilince, usûl, itikat ve yaşayışta yenilik demek değil, bilâkis son zamanlarda halkın fakirliği sebebiyle, bizim oldukça geri kalmış

⁴ Atacan Hâşim, *Proletariat ve Çığatay Edebiyatı Toğrısında*, Taşkent, 1928, s. 9.

⁵ Uz LKSM (Özbekistan Lenininskiy Kommunistkiy Sovet Maladiyoji: Özbekistan Leninci Komünist Gençler Birliği)

⁶ E. İkrâmov, *İzbirinni Turidi va 3 Tomah*, C. 1, Taşkent, 1972, s. 221.

⁷ Atacan Hâşim, “Cedit Edebiyatı Toğrısında”, *Kızıl Kalem* mecmuası, 2. kitap, Uzdavnaşr., S(merkant)-T(aşkent), 1929, s. 16.

⁸ Metinde köşeli parantez içerisinde verilen bilgiler aktarıcıya aittir.

CEDİTÇİLİK

bir hâle düşen mektep ve medreselerimizin gerek idaresini, gerekse talim ve tedrisin ahvâlini ıslah etmek anlaşılmaktadır.” (20 Mart).

“Taşkent Ceditçilerinin atası” diye adlandırılan Münevver Kârî, Ceditçiliği karalama mahiyetindeki hareketin yükseldiği bir dönemde, muhakemelerinden birinde şöyle der: “Ceditçiliğin nasıl değerlendirilmesi gerektiği hususunda aşağıdaki esasları ifade ediyorum: Cedit mektebi, ne zaman ve kimlerin gayretiyle meydana geldi? Tam olarak bunu söyleyebilmek için elbette 20 yıl öncesine bakmak lâzımdır. Günümüzde okulu bitiren [üniversite öncesi] kişilerin Moskova veya başka yerlere gidip okumaya heves etmesi gibi, eskiden de tahsil arzusunda olanların her biri Buhara’ya gidip okumayı kendisi için bir şeref kabul ediyordu. Çünkü onlar ilmi sadece din olarak biliyorlardı. Muhit de zaten bunu istemekteydi. Cedit mektebini teşkil edenler de eski mektep, medrese ve kârihâne⁹lerin yetiştirdiği kimselerdi. Onlar sadece Bahçesaray’da yayımlanan İsmail Gaspıralı’nın gazetesini okudular ve bu münasebetle mektebi iyi olarak düşünüp kitaplar aldılar.”¹⁰

Yukarıdakilerden şu husus anlaşılmaktadır ki, Ceditçilik evvelâ mektepten başlamış, sonra matbuat, tiyatro ve siyasete geçmiştir. İkincisi, ona mensup olanlar, aynı sosyal tabakaya mensup değillerdi. Nihayet, onun meydana gelişini bütün zamandaşları gibi Münevver Kârî de İsmailbek Gaspıralı adına bağlamaktadır.

Hakikaten Gaspıralı’nın (1852-1914) Rusya Müslümanlarının maddî ve manevî sahada ilerlemelerindeki hizmeti emsâlsizdir. O, Rusya Müslümanlarının hayatında yeni ortaya çıkan “Usûl-i Cedîd”in kurucusu oldu. “Tercüman” (1883-1914) gazetesini ile Türk dilindeki matbuatı başlattı. Geçen asrın sonlarında “Usûl-i Cedîd”in şöhretinin ulaşmadığı bir köy yahut kasabayı, Müslüman Rusya’nın merkezinde değil, Türkistan sahasında, hatta Hive, Buhara hanlıklarında da bulmak zor idi. O dönemde Gaspıralı’nın “Tercüman”ından daha meşhur bir gazete yoktu. Bu sebeple, Gaspıralı 1914 yılında vefat ettiği zaman ne Orta Asya’da, ne de Kafkas ve Volga boyunda kaygılanmayan bir aydın bulmak zordu. Soylarının adı Rusya’nın seçkin zâdegânı arasına giren, nesli nesebi asilzâde olan İsmailbek’in özellikle Varonej’de, Moskova’daki askerî okulda tahsil gördüğü mütehassıslarca malûmdur. Fakat o şark usûlünde de tahsil gördüğü için, her iki okuma ve okutma usûlünü en ince ayrıntısına kadar biliyordu. O, Bahçesaray’da

⁹ Dârü’l-huffâz: Hâfız yetiştirme mektebi.

¹⁰ *Kızıl Özbekistan* gazetesi, 7 Haziran 1927.

Zincirli Medresede, sonra İstanbul'da da okudu. Onun İstanbul dönemi, Türkiye'de "Tanzimat" (1840-1860) denilen ıslahatların gerçekleştirildiği, bunun için yapılan çalışmaların meyvelerini vermeye başladığı, sosyal hayatın bütün cephelerinde bir yükselişin göze çarptığı, millî aklın ve tefekkürün uyanmakta olduğu, ilim ve kültürle ilgilenmenin oldukça fazla bir şekilde yükseldiği 1870'li yıllara denk gelmişti.

1865 yılında gizlice kurulan "Genç Osmanlılar Cemiyeti", ülkeyi "zulüm" ve "cehalet"ten kurtarmak için feodal saltanata karşı savaş ilân etmişti. Muhtemelen bunlar İsmailbek Gaspıralı'nın hayatında da tesirli oldu. Kader onun yine merkezî Avrupa'ya gitmesini sağladı, üç yıl Paris'te yaşadı. Rus toplumunda başlayan değişimleri, özellikle 19. yüzyılın ortalarında meydana gelen iki toplumsal ve tarihî an'neyi, "babalar" ve "oğullar"ı edebiyata sokan, onların değerini veren İ. S. Turgenyev ile tanıştı. Öyle ki, sadece tanışmak değil, ona kâtiplik yaptı. O, 1883 yılında bu yazarın vefatına çok üzüldü, "Vefâyatnâme" yazdı. Bunlar da göstermektedir ki, Ceditçilik alelâde bir şekilde ve birdenbire meydana gelmiş bir hareket değildir. Evvelâ, muayyen sebepler yüzünden genel gelişmenin gerisinde kalan her milletin ve memleketin hayatında böyle bir hareketin ortaya çıkması tabii bir durumdur. Farklı olan taraf şudur ki, bu, Rusya Müslümanları arasında "Ceditçilik" şeklinde ortaya çıktı. İkincisi, o, başlangıcından beri dar bir milliyetçilik anlayışıyla meydana gelmeyen, aksine, Garp ile Şarkın en son başarılarına dayanan ve onun takipçisi olan bir hareketti. Doğru, o bir burjuva hareketiydi, fakat aynı zamanda inkılâpçı güce sahip olan ve özünde terakkiyat mazmununu taşıyan bir burjuva hareketiydi.

Gaspıralı'nın faaliyetlerini incelemeye devam edelim. O, "Rehber-i Muallimîn yahut Muallimlere Yoldaş" (1898) kitabında şöyle yazıyor:

"Bugün dünyada yaşamak için insanlar fazlasıyla bilmeye ve çalışmaya muhtaçtırlar. Her insanın, dininin gereklerini öğrendikten sonra her gün işte ve ilişkilerde gerekli olan bilgiyi, beceriyi ve diğer hususları da öğrenmesi gerekir. Bunlar da tahsil ve talim ile gerçekleşir.

Bizim Müslümanlar sadece bir miktar kelâm-i şerîf okumanın ve bazen bir-iki satır karalamanın tahsili için beş sene mektebe gelip giderler ve alacakları bu tahsil için gençliği ve zamanı kurban ederler. Eğer mektepler güzel bir usûlde düzenlenirse, beş senelik tahsil mükemmel olarak iki senede tamamlanıp, kalan üç senede daha fazla malûmat almak mümkün olacaktır.

Buna binaen 1884 senesinde Bahçesaray'da bir mektebi, usûl-i cedîde göre düzenlemiştim. Semeresi, ümit ettiğimden fazla oldu. Bir nice

CEDİTÇİLİK

mektepe de usûlümü kabul etmek suretiyle ıslah oldu. Başka vilâyetlerden usûlü görmeye gelip gidenler oldu, bu sayede her taraftan iki yüzden fazla mektepe bu usûlü kabul ettiler.”

Gaspiralı bunu “Usûl-i Cedîd Mektebi” diye adlandırdı ve “usûl-i cedîd”i, evvelkilere, yani “usûl-i kadîm”e karşı koyma yolundan gitmedi; tam aksine, birbirinin devamı, var olanın zamana uygunlaştırılmış hâli olarak düşündü.

“Eski usûl mektepe muallimleri olan muhterem kardeşlerimize bu yazdıklarımız ağır gelmesin. Hâşâ, biz kendimiz (özümüz) eski ile okuduk. Atalarımızın zamanından kalmış millî mektepleri ıslah etmek, usûl-i cedîd demektir; başka bir okuma, başka bir mektepe demek değildir.”

O hangi maksatla ve hangi sebeple ortaya çıktı? Onu “usûl-i kadîm”den ayıran asıl hususiyet nedir?

“Usûl-i cedîd, kısa zamanda çok ve daha mükemmel okutma ve okumanın yollarını gösterir.”

Müellif bu kitabında, bu mekteplerin kuruluşundan, plân programından başlayarak sınıfların içindeki âlet edevata, öğretmen kürsüsünün durduğu yerden sıraların yerleştirilme düzenine, tebeşirden tahtaya, kapıdan pencerelere kadar hepsi hakkında ayrıntılı bir şekilde durur. Ders programını hazırlarken nelere riayet edileceği; teneffüsler, tatiller, imtihanlar, dinlenme günleri hakkında fikirler ortaya koyar. Meselâ, mektebin on iki maddelik “kuralları”nda okuyoruz: “Beş saatte beş türlü fenden ders işlemek ağır değildir. Fakat beş saat sadece bir ders ile meşgul olmak zihni bozar... Öğrencilere vurmaya, sövmeye hâcet yoktur...”

Her altı ayda imtihan yapıp, sınıftan sınıfa geçme, bilmeyenleri bırakma ve bunlar vasıtasıyla öğrencilerde okumaya heves uyandırma hususlarından bahseder. Kitabın esas kısmını, “Usûl-i Cedîd Mektebi”nin ders programı ve “ders verme usûl ve kâideleri” oluşturur.

Müellif, işe 3-5 harfi öğrenciye tanıtıp, bunlardan kelime oluşturma ile başlamayı, bir dersi iyi bir şekilde öğrenmeden, sıradakine başlanılmamasını esas olarak ortaya koyar. Harflerin yazıdaki yerine bakıp türlü şekiller aldığına dikkat çeker. Onları iki kısma, önüne geldiği harflere birleşen (hurûf-ı munfasıla) ve her iki taraf ile birleşene (hurûf-ı muttasıla) ayırır. Bu usûl, (harfi) tanıyabilmekte her bir harfin sedasını, söylenişini ve mahrecini göstermeyi gerektiren “usûl-i savtiyye” (fonetik usûl) çerçevesinde belirlenir. Müellif, onu “usûl-i savtiyye-i tedriciyye” diye adlandırır.

Bu düşünceler, aslında biraz daha önceleri başlamıştı. 1881 yılında Simferopol (Akmescit)'de, Gaspıralı'nın "Rusya Müslümanları" adlı kitabı yayımlanmıştı. Burada, medreseleri ıslah etme meselesi, eserin genelinde ise dünyevî bilimlerin ve Rus dilinin öğretilmesindeki meseleler ortaya konulmuştur. Aynı şekilde, dinî ilimler ve Arap dili ile birlikte tıp, ahlâk, kimya, tabiat, astronomi, matematik dersleri, Rus ve Fars dillerinin (tamamı on yedi başlık altında) öğrenilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda, Rusya'daki Müslümanların eğitim ve öğretiminin kendi dillerinde yapılması, bunların an'anevî vasıtalar ile öğretilmesi lâzımdır, diye düşündü. Daha sonra ilk Usûl-i Cedîd Mektebinin açıldığı 1884 yılında, bunun için özel olarak "Hoca-i Sıbyân"¹¹ adlı okuma kitabını da yazıp yayımlattı. Kısaca ifade edilecek olursa, öğretimde Avrupa'daki gibi harf-ses usûlünü ilk olarak Rusya Müslümanlarının maarifine soktu.

Böylece, Ceditçiliğin temel taşlarından olan yeni mektep ve öğretim sisteminin esasları, geçen asrın 1880'li yıllarında Kırım'da ortaya çıktı. Bunun kurucusu ise Bahçesaraylı İsmailbek Gaspıralı'ydı.

Bu usûlde okulların açılmaya başlanmasının sonrasında iki ciddi engelle karşılaşıldı: 1. Çar idaresi, 2. Mahallî Müslüman taassubu. 1882 yılının 30 Ağustosunda meşhur misyoner N. Ostroumov, yöneticilik yaptığı Taşkent'teki Öğretmenler Seminerinde "Gayri Rus Müslümanların eğitim ve öğretiminin esaslarının hangi prensiplerle teşkil edilmesi gerekir?" mevzuunda toplantı yaptı. Bu toplantıya Türkistan genel valisi A. K. Abramov, ülkenin önde gelen askerî temsilcileri ve din adamları iştirak ettiler. Tarih ve coğrafya öğretmeni M. A. Muropiyev bir konuşma yaparak, "Gasprinskiy'nin projesini kabul etmek, uyuklayıp duran Müslüman taassubunu yeniden canlandırmak ve yılanı koynumuzda beslemek olur. Bu sebeple, takip edilecek eğitimin 'Müslümanlarımızın maarifinin onları Ruslaştırmak', 'İslâmı bozmak', 'umumî olarak dinî hususiyetleri bozmak' esasında olması gerekir."¹² Şeklinde görüş belirtti. Kavkazartı (Kafkasötesi) Öğretmenleri Seminerinin yöneticisi Semyanov'un Gaspıralı'nın projesini desteklemesine de öfkelenildi. Taşkent Öğretmenler Seminerine on beş yıldan beri dikkat çekilmediği için üzüldü. "Bizim görevimiz, yerlileri mektebimizi sevmeye, hürmet göstermeye ve inanmaya mecbur etmektir," dedi. Hindistan'daki İngilizlerin bu yöndeki faaliyetlerini örnek olarak gösterdi.¹³

¹¹ Balalar muallimi.

¹² Bkz.: *Türkestanskiy Sbornik*, C. 361, s. 144.

¹³ Bkz.: 11. dipnotta age.

CEDİTÇİLİK

İkinci bir örnek:

Gaspıralı, 1892 yılında, Müslüman mekteplerinin ıslahı hakkındaki projesi ile Türkistan genel valisi Rozenbah'a müracaat etti. Genel vali, projenin incelenmesi ve hakkında fikir bildirmesi için N. P. Ostroumov ile V. H. Nalivkin'i görevlendirdi. Onlar, tabii olarak projeyi "kabul edilecek maksada muvafık değildir," diyerek reddettiler. Ostroumov, Gaspıralı'nın yaptığı işleri, Avrupa medeniyetinin güzel yönlerinden kendi milliliğini muhafaza etmek için faydalanmanın yüksek bir örneği diye düşünüyordu. Tam olarak bu yönü onun da hoşuna gitmedi. İkincisi, Gaspıralı'nın tesirinin Türkistan'a da yayılmasından endişe duyduğunu ifade etti. Hülâsa, Rozenbah projeyi "Sonuçsuz bırakılsın," deyip imzaladı.¹⁴ Gaspıralı, 1893 yılında Taşkent'e geldi, Semerkant ve Buhara gibi birkaç şehirde bulundu. Fakat Türkistan askerî idaresi de, Buhara Emirliği de onun "usûl-i cedîd"ini gönül rızasıyla karşılamadılar. İş zor geçti. Taşkent'teki çabalar da netice vermedi. Örnek olarak Münevver Kârî'nin usûl-i cedîd mektebi açma izni istediği müracaatlarına Sırderya askerî valisi red cevabını verdi. A. V. Pyaskovsky, Gaspıralı'nın ilk geldiği 1893 yılında Semerkant'ta yeni türde bir mektep açıldığını, Fergana'da ise bu hareketin neticesiz kaldığını belirtti. Semerkant'taki mektebin hangi millete ait olduğu belli değildir; fakat 1895-1900 yıllarında Türkistan ve Buhara'da açılan yeni mekteplerin hemen hepsi Tatar mektepleridir. Türkistan'ın 1916-1917 yıllarındaki genel valisi İ. A. Kuropatkin'in günlüklerinde, "Biz elli yıl boyunca yerli halkı terakkiyattan uzakta, mektepten ve Rus hayatından uzakta tuttuk" diye yazmış olmasının, bu bakımdan büyük bir anlamı vardı.

Usûl-i Cedîd mektepleri, 20. yüzyılın başlarında bin bir meşakkatle ortaya çıktı. Bunda Rus mekteplerinin de önemli bir rolü vardır. 20. yüzyıl başlarında, yeni mektepler için ilk ders kitabı olarak yazılan "Üstâz-ı Evvel" in (1902) müellifi Saidresul Azîzî, 1900 yılında Taşkent'teki Birinci Rus mektebinde, "İkinci Muallim"i yazan Aliasker ibn Bayramali Kalinin, Kökçe'deki İkinci Rus mektebinde Sartiya¹⁵ muallimleriydiler. Buna rağmen Usûl-i Cedîd mahallî mutaassıpların da muhalefetiyle karşılaştı. Azîzî "Hıristiyan" (kâfir), hain lâkabını aldı.

¹⁴ Bkz.: A. V. Pyaskovskiy, *Revolyutsiya v Türkestane* (Türkistan'da Devrim), 1905-1907 yılları, Moskova, 1958, s. 99.

¹⁵ Sart sözü, Ruslar tarafından Özbekler için kullanılmıştır.

Avlânî şöyle yazıyor: “1904 yılında ‘Cedit mektebi’ açıp, öğretmenlik yapmaya başladım. Mollalar ‘Ceditçiler’i, halk arasında ‘münafık, müfsid, zındık, dinsiz’ sözleriyle karalamaya başladılar. Ve onların bu yaptıkları bizim de hoşumuza gitmediği için kanımıza dokunup, zenginlerin yanına mollaları da ekledi, mollalara karşı ‘Ceditçilerin’in de düşmanlıkları arttı.” (“Tercime-i Hâl”).

Münevver Kârî, 1927 yılındaki meşhur kurultayda şöyle demişti: “... O yıllarda Cedit mekteplerine ulema, zenginler, hemen herkes karşı idi. Ceditçilerin böyle şartlar altında cesaretle ortaya çıkıp söylediklerinin kat’î surette doğru olduğunu ifade etmemeleri gerekiyordu. Ceditçiler bu mektebe iyi gözle bakanları kendilerine dost görüp, onları kucaklıyorlardı.”

Muhammedşerif Sofizâde Çüst’ten¹⁶ kovuldu, hemen hemen yirmi yıl boyunca yurdundan uzakta avare dolaşmaya mecbur oldu. Semerkantlı Sıddikî Aczî 5-6 bin kişinin huzurunda, Uluğbek Medresesi Camiinde “kâfir” ilân edildi. Taşkentli Mîrmuhsin Şermuhamedov, Eski Cöve pazarında rezil edildi... Fakat bu mekteplerin biri kapatılırken, diğeri açılıverdi. Yenilik ve terakkiyata iştiaak, ay boyu değil, gün boyu artıyordu.

Birinci Rus inkılâbı (1905), Ceditçiliğin güçlenmesini, yayılmasını ve mahiyetinin genişlemesini sağladı. Gazetecilik ve dergicilik gelişti. Türkistan’ın birçok şehrinde matbaalar kuruldu. “Müsülmança”¹⁷ kitaplar basılmaya başlandı. On yıl içinde yüzlerce kitap basıldı. Özbek dilinde gazete ve dergiler çıkarılmaya başlandı. Abdulla Avlânî “Önceki Özbek Süreli Matbuatının Tarihi” (“Türkistan” gazetesi, 1924 yıl, 295. sayı) adlı makalesinde, inkılâba kadar (1917) çıkan yirmi gazete ve on kadar dergi hakkında malûmat vermişti.

Tiyatrolar teşkil edildi. Taşkent, Semerkant, Hokant şehirlerinde tiyatro toplulukları kuruldu. Behbûdî, Avlânî, Hamza gibi tiyatro yazarları ve sanat uzmanları yetişti. 1911-1917 yılları arasında yazılan ve adları uzmanlarca bilinen Özbek sahne eserlerinin sayısı kırkı geçti.

Gazetecilik artarak gelişti. Araştırmacılar, sadece Behbûdî’nin gazete ve dergilerde basılan makalelerinin 300’den fazla olduğunu tahmin ediyorlar. Mîrmuhsin Şermuhamedov, sadece 1914 yılında yüze yakın makale yayımlamıştı.

¹⁶ Nemengan’dan

¹⁷ Dinî konulara dair.

CEDİTÇİLİK

Realist nesir sanatı teşekkül etti. Çolpan, Kâdirî, Mîrmuhsin ve Hamza'ların hikâye, kıssa ve "millî romanları" yazıldı. Nihayet, zengin ve tarihî şiir sanatımız, kısa zamanda oldukça fazla bir dönüşüm yaşadı. Dönemin en dikkat çekici meselelerini aks ettiren sosyal ve siyasî şiirler yazıldı. Tevellâ ve Aczî'nin ateşli şiirleri, Sıdkî Handaylikî'nin dertle yoğrulmuş destanları yayımlandı. Kardeş halklar birinci sırada olmak üzere, Türkçe konuşan kardeşlerle edebî ve kültürel müştereklik dikkat çekici boyutta gelişti. Bir cümle ile ifade etmek gerekirse, sosyal ve kültürel hayatın bütün alanlarında yükseliş fark edildi. A. İ. Samoyloviç, 1916 yılında, bu gelişmeleri dikkate alarak "Türkistan'da yeni bir edebiyat meydana geldi. Bu benim için beklenen bir durumdu."¹⁸ demişti.

Sosyal ve siyasî meselelere gelince...

Bazı meslektaşlarımız Ceditçilik hareketini sadece eğitim ve öğretim ile sınırlandırıyorlar. Bu doğru değildir. Bunun gibi düşünceler, evvelâ eskidir ve bunlar malûm sebeplere dayanmaktadır. Ceditçiliğe karşı yapılan mücadele, 1920'li yıllarda ortaya çıktı ve ifade etmek gerekir ki, özellikle onun ehemmiyetini, söz konusu yılların noktazarından değerlendirmek gerekirse, bilhassa tesirini azaltmak için yapıldı. Meselâ, Ceditçilik hiçbir zaman Çar hükûmetine ve mahallî istibdada karşı mücadele etmemiş, sadece kültürel düzeyde bir hareket olmuştur. Buna kendi döneminde Münevver Kârî şöyle cevap vermişti: "Çar hükûmetini ortadan kaldırmak, Ceditçilerin arzularından biriydi. Siyasî vazife ve maksadımızın da bundan ibaret olduğu, kimseye sır değildi. Yoksa biz, Cedit mektebi açmakla dükkânda oturup veresiyeye çalışan öğrenciler mi yetiştirecektik? Akıllı insan, bu işin değerini takdir ederken o tarafı da, bu tarafı da mülâhaza etsin."¹⁹

Avlânî şöyle yazıyor: "Hem molla ve zenginlere karşı, hem de eski hayat ile kat'î surette mücadeleye başladık. Kendi içimizden mollalara karşı birliğimiz de teşkil edildi. 1905 yılına kadar bu durumda sınıf mücadelesine devam ettik. Ulema ve zenginler 'Ceditçiler'e karşı, 'Ceditçiler' de hem ulema, hem zenginler, hem de eskiliğe ve hurafelere karşı mücadele etti. 1904 yılında Rus-Japon savaşı başladı. Bu

¹⁸ Samoyloviç A. N., *Dramatiçeskaya Literatura Sartov* (Sartların Dram Edebiyatı), Petrograd: Otddilni Ottisk iz vestnika (Nu.: 5) imperatorskoga obşto-va Vostokovedeniya, 1916, C. 3.

¹⁹ Bkz.: *Kızıl Özbekistan* gazetesi, 7 Haziran 1927.

savaş, bütün Rusya işçilerinin gözünü açtığı gibi, bizim de gözümüzü açtı. 1905 yılında Rusya’da başlayan inkılâp rüzgârı, bize de olumlu yönde tesir etti. Bizim teşkilâtımız, siyasî amaçları düşünerek, ilk önce cahil halkı aydınlatmanın ve onların gözünü açmanın mücadelesine girişti. Bu maksada erişmek için gazete çıkarmak münasip görülerek, birliğin teşebbüsü ile Özbek dilinde gazeteler çıkarıldı. 1906 yılında ‘Tarakkiy’ ve ‘Hurşid’ gazeteleri çıkarıldı. Bunlar eski hükûmet tarafından kapatıldıktan sonra 1907 yılında ben, kendi editörlüğümde hem de demir yolu işçilerinin sosyal demokrat grubunun alâka ve yardımı ile ‘Şühret’ gazetesini Sapyorni caddesinde çıkardım. (...) 1913 yılından başlayarak halkın gözünü açmak ve medeniyete yaklaştırmak için tiyatro işlerine giriştim. Taşkent’te birkaç defa tiyatro oynadıktan sonra bütün Fergana’yı dolaşarak, her şehirde birkaç defa tiyatro oynayıp döndük. Bu dönemlerde bizim maksadımız, görünüşte tiyatro olsa da arka plânda Türkistan gençlerini siyasî yönden birleştirmek ve inkılâba hazırlamaktı.” (Avlânî, Tercime-i Hâl, 1924 yıl, s.5)

Münevver Kârî de, Abdulla Avlânî de kendi yazı ve konuşmalarında Ceditçiler “grubu”, “birliği”, “teşkilâtı” kelimelerini kullandılar. Münevver Kârî “Çeşitli gruplardan ibaret bir Ceditçiler birliği teşkil ettik”, “Ceditçiler, kendi ulema ve zenginlerine karşı Rus sosyalistleri ile el ele verip çalıştı,” diyor 1927 yılındaki Taşkent medeniyetçileri kurultayında yaptığı konuşmada. Abdulla Avlânî “1904 yılında Ceditçiler birliğinde çalışmaya başladım... Kendi içimizden mollalara karşı birliğimiz de kuruldu... Bizim teşkilâtımız siyasî amaçlarla hareket edip, evvelâ cahil halkı aydınlatmanın ve gözünü açmanın çaresini aradı...” diye yazmaktadır “Tercime-i Hâl”inde.

Bunlardan [hareketle] bize göre, şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Ceditçilik hareketi, esas olarak 1905 yılı arefesinde meydana gelmiş ve belirli bir teşkilât özelliğine sahip olmuştur.
2. Buna göre, anti-feodal ve anti-kolonyal olup, Türkistan’daki büyük milletin, ilk önce, şekillenip ortaya çıkan burjuvazinin maksat ve menfaatlerini ifade etti.
3. Türkistan’ı eğitimli ve aydın, tok ve sıkıntısız, âzat ve âbat vatana dönüştürmek için ilk önce istiklâl kavuşmak ve müstemleke zincirinden kurtulmak, Cedit hareketinin asıl maksadını teşkil ediyordu.

CEDİTÇİLİK

4. Ceditçiler, iki Rusya'nın farkına vardılar: Onlar çalışkan Rusya'ya değil, müstemlekeci Rusya'ya karşı mücadele ettiler. Maksat ve mücadeleleri yolunda devrimci Rusya'ya, yani "Rus sosyalistleri"ne, onların "sosyal demokrat grubu"na dayandılar. Maalesef, onların müstemlekeci Rusya'ya karşı devam ettirdikleri mücadeleleri, yani "Rus sosyalistleri" ile birlikte gerçekleştirdikleri mücadele, uzun yıllar Rus halkına ve Rusya'ya karşı mücadele olarak kabul edildi.

5. Ceditçiliğin içinde çeşitli sosyal gruplar toplanmıştı. Bundan dolayı Türkistan'da olması gereken idare usûlü, genellikle sosyal yapı, toprak ve mülk münasebetleri, hanımların hürriyeti meselelerinde ortak bir düşünce yoktu ve olması da mümkün değildi. Ceditçilerin sosyal ve siyasî bakışlarında, meşrutiyet idaresinden cumhuriyetçiliğe kadar uzanan çeşitli düşünceler vardı. Ceditçilerin bir kısmı Osmanlı Türkiye'sinin "İttihat ve Terakki"sini yahut "adem-i merkezîyet"ini savunurken, bir kısmı da Rus âzatlık hareketini benimsemişti. Fakat onlar millî ve sosyal âzatlık yolunda Ruslarla birlik oldular. Şubat ihtilâlinden sonra geçici hükûmet işlerinde; işçi, asker milletvekilleri ve danışma kurullarında, çeşitli komisyonlarda, Ekim ihtilâlinden sonra ise yeni Sovyet idarelerinde de çalıştılar.

Türkistan'daki Ceditçiliğin ihtilâlcî Rus hareketi ile ilişkisi, genel olarak bakıldığında 1905 yılı arefesine denk gelir. Dikkatli araştırmacılarımızdan merhum S. Kâsımov, "Gülistan" dergisinin 1979 yılına ait 9 ve 10. sayılarında yayımlanan "Küreş Sahifeleri" [Mücadele Sayfaları] adlı makalesinde, ilk Cedit gazetesi olan "Terakki" üzerinde durmuş, onun muharriri olan İsmail Âbidov'un [18]90'lı yıllarda Kazan'daki gruplara katıldığını, 1904-1905 yıllarında Mollanur Vâhidov, Hüseyin Yamaşev gibi Tatar ihtilâlcilerle hemfikir olduğunu, Ekim ihtilâlinden sonra ise, Türkistan'daki İç İşleri başkanlığı derecesine yükselen Bolşevik ihtilâlcî olduğunu delillerle ispat etmiş, gazetenin, "Özbek halkının devrimci düşüncesinin gelişmesinde mühim yeri olduğunu" delilleriyle göstermiştir. Abdulla Avlânî, kendi "Tercime-i Hâl"inde bunu doğrulamaktadır. "Terakki" ve "Hurşid"ın yayımı durdurulunca, 1906 yılında "Şühret"i kendi evinde (Sapernaya caddesinde) çıkardığını, "Demiryolu işçi komiteleri"nin temsilcisi "Refik Sâbirov isimli Kazanlı bir arkadaş" ile Orenburgda çıkarılan... "Soldat" isimli Rusça gizli gazeteyi... ve Rusça ilânları... çeşitli kişiler vasıtasıyla" dağıttığını ve ihanet yüzünden çoğunun yakalandığını ve gazetenin yasaklandığını bildirmektedir.

Begali KASIMOV

1917 yılında ise, Münevver Kârî “Ceditçiler Ekim devrimine kötü gözle bakmış olsalardı, 1920-1921 yıllarına kadar Şûrâ idarelerinde çalışmazlardı...” diyor.

Avlânî “1917 yılında değişmenin (Şubat ihtilâli kastedilmekte B.K.) başlaması ile birlikte ‘Turan’ cemiyeti tarafından ‘Sovet Soldatski Raboçih Deputatov’a [Sovyet Askerî Milletvekili Birleşmesi] vekil olarak seçilip Şûrâda çalıştım. Burası tarafından eski şehir gıda komitesine kontrolör tayin edildim... İkinci bölge birliğine temsilci olarak seçildim, beşinci bölge birliğinde temsilci oldum. Hem 10. bölge birliğinde temsilciydim, hem de TurTSİK²⁰ üyesiydim, birçok mesuliyetli yerde hizmet ettim...” demektedir. Buna benzer delilleri başka Cedit sanatkârlarının terceme-i hâllerinde de göstermek mümkündür. Öyle ki, Münevver Kârî ve Avlânî’nin sözünü ettikleri “birlik”in âkıbetini merak edip inceleyecek olursanız, nasıl bir manzarayla karşılaşacaksınız? Onların hemen hepsi kendilerini inkılâpçı sayıyorlardı. Birliktekilerin yarısından fazlası 1918 yılının Haziranında partiye girmiş dersek, mübalâğa olmaz. Muhtemeldir ki, Avlânî arşivindeki belgeler böyle bir sonuç çıkarmaya imkân verir. Buhara’da bu durum biraz farklı bir şekilde cereyan etti. Lâkin aynı şekilde “Yaş Buharalılar” faaliyeti de 1919 yılında Komparti’yle [Komünist Partisi] başlar.

Hâl böyle olunca, böyle bir hareketi inkılâp karşıtı diye telkin etmek, ne zaman ve hangi şartlarda başladı?

1923 yılının Nisanında partinin XII. Kurultayına Lenin katılmadı. Stalin “Parti ve Devlet Kuruluşundaki Millî Unsurlar” mevzuunda bir konuşma yaptı. Müzakereye 30 kişi katıldı. Sadece beş kişiye söz verildi. Bunlardan iki kişi, Lenin’in devrimcileri büyük heyecana sevk eden meşhur “Gürcü işi”nin üzerinde durdular. Lenin daha sonra böyle mühim bir meselenin onun iştirak etmediği bir zamanda yüceltilmesinden rahatsız oldu. Ülkenin ‘tarım ve hayvancılık birliği’nde durum kötüleşiyordu. Bunun sebepleri araştırılmaya başlandı. Aynı zamanda partinin faaliyetleri hakkındaki herhangi bir tenkit edici söz, ona hücum niteliğinde kabul edilmeye başlandı. Ekimde, Troçki’nin birçok itirazlarının dile getirildiği mektubu Merkezî Komiteye ulaştı; hemen arkasından da “46’ların dilekçesi”. RKP (b)²¹ bürosunda

²⁰ TurTSİK: Turkistanskiy Sentralni İzbiratilni Komitet: Türkistan Merkezî İcra Teşkilâtı

²¹ RKP (b): Rusya Komünist Partisi

CEDİTÇİLİK

MK²²,nın genişletilmiş şûrâsı toplandı. Tartışmalar, 1924 yılının Ocak ayında, XIII. Parti Konferansında Stalinciliğin ilk başarısı ile sonuçlandı.

Türkistan'da “şüpheli” ve “yabancı” unsurları aramak da bu yıllarda başladı. Hayatının bir kısmını yurtdışında geçiren Sofizâde'nin 1923-1924 yıllarında elinin kolunun bağlanmasını hatırlayınız. “Komünist” dergisinin 1925 yılına ait 3. sayısında Fedorov, Münevver Kârî ve onun “Şûra-yı İslâm”daki faaliyetini, “Âzatlığı şeriata uygun hâle getirmektir,” diyerek tenkit etti. Abdulla Kâdirî, “Parti idarecilerinin itibarına hâle getirmek...”le suçlandı, üç aya yakın sorgulandı. “Sözümün sonunda, âdil mahkemelerden talep ediyorum,” diyen yazar, “Gerçi ben çeşitli iftira, karalama, yalanlar ve yanlış anlaşılmalarda neticesinde bir daha aklanamayacak şekilde karalandım. En azından onların karalayıcı, itham edici ve art niyetli gönülleri için olsa da, bana en büyük cezayı veriniz. Gönlünde kötü niyeti, aykırı bir amacı olmayan saf, masum, vicdanlı bir yiğit için bu kadar aşağılanmaktansa, ölüm daha iyidir. Bir nice insanın arzusu doğrultusunda manevî olarak öldürüldüm. Bedenen ölmek, artık benim için korkutucu değildir. Ben, âdil mahkemelerden bunu bekliyorum ve bunu istiyorum.”

Bu, 1926 yılında olmuştu. Feyzulla Hocayev de yine aynı yıl Cedîçiliği ilâhileştirmekle suçlandı, “Buhara İnkılâbı Târihige Dâir” risalesi, G. Turkestanskiy tarafından sert bir şekilde tenkit edildi (Kommunističeskaya Misl [Komünist Düşünce] 1926; Nu.: 1-2). Mesele, ÖZKP²³ III. toplantısında (1927) görüşüldü. O, toplantıya yazılı olarak müracaat etmeye mecbur kaldı: “...parti ve işçi sınıfına hizmet etmeyi kendisine gaye kabul eden her parti üyesi gibi benim için de onun yolundan başka yol yok ve olması da mümkün değildir. Partimizin himaye ettiği hakikatten başka hakikat yok ve olması da mümkün değildir. Bütünittifakımız için (SSCB) Komünist Partimizin çizdiği çizgiden başka çizgi yok, bütün parti ve onun yüce organlarının belirleyip ortaya koyduğu siyasetten başka siyaset yok.”²⁴

Bu durum, sadece bizde değil, henüz teşkil edilen Sovyetler ittifakının hemen her yerinde başlamıştı. Tataristan'da çıkarılan “Bizning Yol” dergisinin 1927 yılına ait 2. sayısında basılan A. Tulumboyskiy'nin makalesi, “Fatih Emirhan ne için düşkün hâle geldi?” başlığıyla yayımlanır. Bu makalede, ona isnat edilen suç, “Fatih Emirhan, burjuva

²² M.K.: Merkez Komitesi

²³ ÖZKP: Özbekistan Komünist Partisi

²⁴ *Pravda Vostoka*, 25 Kasım 1927.

sınıfının sanatçısı olarak, burjuva sınıfı ileri gittiği zaman ileri gitti. Burjuva sınıfı batmaya yüz tutunca, (onlarla) birlikte o da zayıfladı, düşkünlüğe yüz tuttu. Proleterlerin büyük hareketinin ideallerinden bahsetmedi,” şeklinde ifade edilmiştir.

“Sosyalizm terakki edince, sınıf mücadelesi daha çok arttı,” diyen Stalin’in meşhur nazariyesi, memleket içinde düşman aranmasını esas olarak ortaya koydu ve bunun yapılmasını şart kıldı. E[kmel] İkrâmov’un 1925 yılında Özbekistan Komünist Partisinin ikinci toplantısında yaptığı konuşmasında şöyle bir ifadeyle karşılaşıyoruz: “Yoldaşlar! Tarım ve hayvancılık birliğimizin büyümesi ve pamuk ziraatinin gelişmesi ile köylerde sınıflar arası bütünleşme gelişmektedir... Zenginler ve onların ideologları, mollalar ve burjuva aydınlarının, bilhassa, fikir ve kültür cephesinde ayrı bir şekilde dikkat çeken faaliyeti de artmaktadır.”²⁵

İş bununla bitmedi. 1920’li yılların ortalarından itibaren resmî açıdan herhangi bir geriye dönüş fikri de siyasî hata olarak kabul edildi. Hür ve ferdî düşüncüyü dile getirmek gittikçe zorlaşıyordu. “Partimizde başkaca düşünceler ortaya koyan kişiye yer yok,”²⁶ diyor E. İkrâmov 1927 yılında Özbekistan Komünist Partisinin VII. Büyük Şûrasında yaptığı konuşmada. İkincisi ise, Türkistan’daki inkılâbı hazırlama ve doğrudan doğruya gerçekleştirmede başrolü oynayan Cedit hareketinin özünde de döneme bağlı olarak bazı değişmeler görülmektedir. “Cedit edebiyatı, iki büyük dönemi yaşadı. Birincisi ihtilâlden önceki Çar hükûmeti dönemindeki devresi; ikincisi ihtilâlden sonraki proleterya hâkimiyeti dönemindeki devridir,”²⁷ diye yazıyor Atacan Hâşim ve ikinci devri de kendi içerisinde “ümitli ve ümitsiz” olan dönemlere ayırıyor. Ümitsiz dönem derken, ülkedeki Basmacılık hareketinin durulup, kısmî rahatlamanın başlamasını esas alıyor. Münevver Kârî, 1927 yılındaki Kültür Kurultayında, “1921 yılından başlayarak Ceditçiler büyük bir hata yaptı. Türkkomisyonu tarafından yapılan işlere müstemlekecilik dedik. Hakikaten onlar müstemlekeciymiş; onlara karşı mücadele etmeden bütün her şeyi terk edip küserek kenara çekilmemiz büyük hata oldu.”²⁸ diyor.

Burada ne dikkate alınmakta?

²⁵ E. İkrâmov, *İzbirinni Soçinaniy*, Taşkent, 1972, c. 1. s. 137.

²⁶ age., s. 322.

²⁷ Atacan Hâşim, *Cedit Edebiyatı Toğrisıda*, Semerkand- Taşkent; *Kızıl Kalem* macmuası, 1929, s. 17.

²⁸ *Kızıl Özbekistan* gazetesi, 7 Temmuz 1927.

CEDİTÇİLİK

1917 yılı, ihtilâl ve âzatlık mutluluk ve sevinciyle geçti. Büyük ihtilâlin hayat bahşeden şiarlarından biri, özellikle esas amacı, milletlerin eşitliğini temin etmek ve her milletin kendi kaderini kendisinin tayin etmesine imkân yaratmaktı. Maalesef aynı yıl bu konuda şüphe belirdi. 26-29 Kasım'da Hokant'ta toplanan IV. Bütün Türkistan Müslümanları Kurultayı, ihtilâlin verdiği hak ve imkânları uygulamaya koyarak muhtariyet ilân etti. Fakat bu, 1918 Şubatında Türkistan Halkomiserleri sovyeti F. Kolesov önderliğinde bastırıldı. Maalesef, son zamanlara kadar ilmî eserlerde muhtariyetin, Özbek halkının menfaatlerine zıt, inkılâba ters, “burjuva ve milliyetçi hâkimiyeti” olduğu ifadesi yer aldı. Muhtariyet, kurulduğu dönemde de, özellikle, ortaya çıkışı ve bitirilişi münasebetiyle az da olsa farklı bir şekilde bilinmiştir. Dikkatinizi Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivinde “F. R.-17 op.45” kayıt numarası altında bulunan bir belge²⁹ye çekmek istiyoruz. Belge, “Semerkant bölgesinin Basmacıları yok edecek olağanüstü troykası [üçlüsü]” olarak adlandırılan geçici komitenin Türkistan Merkez İcra Komitesinin temsilcisi, “olağanüstü troyka” başkanı Sergaziyev ve genel sekreter Hruşçov tarafından imzalanmıştır.

Söz konusu belgede, Basmacılık hareketinin sebepleri tahlil edilmekte, onu ortadan kaldırmak için yapılmakta olan işler övülmekte ve bu konudaki zorluklar izah edilmektedir. “Çok gizli” mührü ile muhafaza altına alınmış olan söz konusu belgedeki tahlil ve değerlendirmelerin önemli kısımları bizdeki şu ana kadar mevcut düşüncelerden farklılık göstermektedir. Bunun için belgenin üzerinde biraz daha geniş durmaya çalışacağız.

Belgede, Basmacılığın kökleri, mahallî halkın asırlar boyunca bir o taraftaki, bir bu taraftaki istilâcıya karşı mücadelesine ve kendisini koruma cereyanında şekillenen dünya görüşüne, hayat tarzına, ruhî seviyesine, tavır ve davranışlarına bağlanmaktadır. “Çar dönemindeki kısmî huzur, ülkedeki müstemlekecilik zulmünün mutedilliğinden kaynaklanmaktaydı. ‘Nikolay hükûmeti’ bundan dolayı başarılı oldu, çünkü onun müstemlekecilik siyaseti, yerli ahalinin grupları arasına girmeyi başaramamıştı. Çarın temsilcileri, ülke ve vilâyet merkezlerinde bulunur, kendileri taşraya yavaş yavaş tesir ederdi. Fakat bu tesir öylesine muntazam ve aynı zamanda öylesine kimseye zarar vermeden yayılırdı ki, yerli halk bunun farkında olmazdı.” (124. s). Türkistan, ihtilâlden sonra da birden değişmemişti. Moskova bunu bildiği için, bu tarafa

²⁹ Yazar, bu belgenin bulunmasına yardım eden arşiv çalışanı Y. İsâkov'a minnettar olduğunu bildirir.

“Avrupalı devrimci çalışanlarından en mücadeleci olanlarını” gönderdi. “Gerçekten buralara değerli siyasî çalışanlarıyla birlikte kafası çalışmayan, umumiyetle tarihten, özellikle de Türkistan tarihinden ve tecrübesinden kesinlikle habersiz işçiler, kızıl askerler ve deniz askerleri geldiler. Kendilerinin teşkil ettikleri özel bölümler ve dış organlar vasıtasıyla, muhtemeldir ki, Ryazan vilâyetinde tatbik edilmesi mümkün olan, ama Türkistan’da yararlanması kesinlikle mümkün olmayan usûller vasıtasıyla taşrada devrimi gerçekleştirmeye giriştiler. Eğer onların halka yaptıkları çok ağır zulümlerin delillerine ayrıntılı bir şekilde bakacak olursak, devrime kesinlikle dahil olmayan ‘cesaret’leri hakkında birçok evrak doldurmaya mecbur kalırız. Hiçbir günahı olmayanlar, iki üç kişinin kendi aralarında konuşup karar vermeleriyle öldürülmüş, ama devrime şiddetle itiraz edenlerden bazıları ise hiç kimseye malûm olmayan sebeplerle serbest bırakılmıştır. Meselâ Semerkant’ta, cezalandırıcı polis grupları arasında ‘Bir gece içerisinde mahpuslara kim çok ateş edecek?’ şeklinde müsabaka yapılmıştır. Göçmen memurlar, işte bu memleketin âdetlerini ayaklar altına alıp, eski mutaassıptan, tahminen bir-iki yıl içinde beynelmilelci çıkarmak düşüncesiyle onun dinî duygularını ayaklar altına alarak Müslüman hayat tarzının asırlık ağacını kökünden koparmaya giriştiler.” (s. 125)

Hâlbuki Büyük Ekimin, 1917 yılı 20 Kasımındaki “Rusya ve Şarkın bütün Müslüman emekçilerine” yaptığı çağrıda, aşağıdaki vaatler yer almıştı:

“Rusya Müslümanları, Volga boyu ve Kırım Tatarları, Sibiryâ ve Türkistan’ın Kırgız ve Sartları, Kafkasya’nın Çeçen ve dağlıları, Rus çarları ve zalimleri tarafından cami ve ibadethaneleri viran edilen; din, örf ve âdetleri ayaklar altına alınan bütün halklar!

Sizin din, örf ve âdetleriniz, sizin millî kültür müesseseleriniz bundan böyle erkin ve müdahaleden âzattır. Kendi millî hayatınızı, erkinlik ile huzurla yeniden tesis ediniz. Böyle yapmakta haklısınız. Biliniz ki, sizin hukukunuz da Rusya’daki bütün halkların hukuku gibi devrim ve onun üyeleri olan işçi, asker ve çiftçi birliklerinin bütün kudretiyle himaye edilmektedir.”³⁰

Maalesef gerçek hayat, bundan oldukça farklı şekildeydi. İnkılâptan bir süre önce (1894) Rus çocuklarını kendi mektebinde okutup, İ. A. Krilov, L. N. Tolstoy’un eserlerini, Gogol’ün “Palto”sunu Özbekçeye tercüme eden Semerkantlı Sıddıkî Aczî, “Müslümanlığın hilâli, haçlı

³⁰ Lenin V. İ., *Orta Asiya ve Kazakistan Toğrısında*, Taşkent, 1984, s. 493.

CEDİTÇİLİK

seferleriyle pâymâl edildi. Haç, hilâli ne zamana kadar ayaklar altına alacak?) demişti. Bunun üzerinde düşünmek gerekir.

Belgede, “Bölge ahalisi her ne kadar istemese de asırlık zulümden kurtarıcıları olduklarını iddia eden göçmenleri ve kendilerini emekçilerin genel diktatörlüğüne alıp götürmeleri göremedi; dinin esaslarına tâbi olmalarına müsaade etmeyen yeni müstebitler gördü” (s. 125) ibaresi bulunmaktadır.

Belgede belli isimler de zikredilmiştir. Örnek olarak, Semerkant vilâyetindeki meşhur Behram ile Açıl’ların Basmacılığa katılmasının asıl sebebi olarak, birinin ağabeyinin bir köşede öldürülmesi, diğerinin ise komşularının iftirası ile hemen hemen on beş defa zindana atılması gösterilmektedir. Yine belgeden okuyoruz: “Yoldan çıkmış olan ceza organları, daha sonra bununla da kalmadılar ve gittikçe kötülüklerini arttırdılar. Onlardan kaçıp gizlenenlerin akrabalarını takip etmeye başladılar, çiftlikleri viran edip onların mal ve mülklerini müsadere ettiler. Burada gelenek olan “kana kan, cana can” şiarı ve intikam ruhuyla terbiye edilenler, gittikçe artan zorbalıkla uzlaşamayan kaçaklar, utanmaz, yüz­süz ve hiçbir şeyden vazgeçmeyen zorbada intikam almayı kendileri için gaye kabul eden gruplar bir araya gelmeye başladılar. (s. 126)

Yazık ki, 1920’li yılların hakikî manzarasını aydınlatıcı delil mahiyetindeki materyallerin ilmî bakımdan değerlendirilmesi oldukça azdır. Var olanlarda da ekseriyetle tek taraflı olarak, devrimin menfaatine hizmet etmesi mümkün olan materyallerden istifade edildi. Asıl gizli belgeler, özel bölümlerdedir. Mağlûp olan ikinci tarafinkiler bize ulaşmamıştır. Asıl manzarayı göstermek için ise her türlü renk, her türlü konu, her türlü yönelişteki belge ve materyaller gereklidir. Genel olarak bakıldığında, biz Basmacılık denildiği zaman, “Ekim devriminin galibiyeti neticesinde devrilen, başkasının gücünden yararlanan sınıfların ve kölelerin Sovyet hâkimiyetine karşı sınıf mücadelesi (ÖzSE³¹, c. 2, s. 378) şeklindeki tarifini biliyorduk. Şimdi yukarıdaki bilgileri de hesaba katmak şart oldu. Bu bilgiler dâhilinde Türkistan’da Basmacılığın, genel olarak devrim karşıtı mücadelenin ortaya çıkışı meselesine devam edelim.

“Olağanüstü troyka reisi ve genel sekreteri”, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri ve özellikle, “Hokant

³¹ ÖzSE: Özbek Sovyet Ansiklopedisi

Muhtariyeti”nin kuruluşu ve ortadan kaldırılması hakkında şöyle yazıyorlar:

“Fergana vakalarının üzerinde ayrıntılı olarak duralım. Halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi prensibi ile çalışmaya başlayan yönetim, mahallî halkın, kendi hükûmetlerini kendi içinden seçme hukuku ile Fergana Muhtar Cumhuriyetini kurmasına imkân yarattı. Mahdut sayıdaki milliyetçiler, millî hareketin en seçkinlerinden öyle bir hükûmet kurdular ki, milliyetçilik gayelerini yaymaya başladıkları zaman [bunun] o dönemin ruhuna uygun gelmeyeceği hemen anlaşılıverdi ve bunu önceden göremeyen, hem de halka başkaca bakamayan Türkistan hükûmeti Fergana sovparkom³²u dağıtmaya ve bununla birlikte, teşkil edilen cumhuriyeti de ortadan kaldırmaya karar verdi. Bu ortadan kaldırmanın ne kadar merhametsiz, ne kadar acımasız ve ne kadar siyasî hatalarla yapıldığı herkesçe malûmdur. Silâhlı güçler, hükûmeti yerle bir edip bıraktı. Her şeyin altını üstüne getirip ahalinin gönlünde hem düzeltilemeyecek, hem de affedilip unutulamayacak yaralar bıraktı. Hükûmet büyükleri, yabancı ülkelere kaçıp gittiler ve onlar, Antanta birliği³³ ve bunun görevlileri olan Devikin, Vrangel ve bunlara benzeyenlerle ilişkilendirilip Sovyet hâkimiyetinin düşmanı olarak görüldüler, kalanları ise halkın arasında kaybolup gittiler. Burada yine ‘özel bölüm’lerin takibi başlayınca, dağlara kaçtılar ve Basmacılığı oluşturdular.”

Hokant Muhtariyetinin aslı ve yürüttüğü siyaseti hakkında tek taraflı değer biçmekten kendimizi uzak tutalım. Onun hakkında bir karar verebilmek için “Beyanname”ye konu edilen ülkedeki millî, dinî ve geleneksel hayat tarzını “ortadan kaldırma” çalışmalarının arttığını kaydedelim ve Muropiyev’in 1882 yılında İmparatorluk siyasetinin “baş prensibi” diye gösterdiği “Ruslaştırma”nın devrimden sonraki “terakkiyat”ına kısaca bakalım. Bu bakışın sadece Hokant Muhtariyetini değil, genel olarak Ceditçiliğin amacını, onun yükseliş ve düşüşlerini, ümit ve ümitsizlikleri, bunlarla birlikte milliyetçiliği anlamaya yardımcı olacağını düşünüyoruz. Sonuncusu olan milliyetçiliği alıp inceleyelim.

Lenin, 1917 yılının 22 Kasımında (5 Aralık) askeri kuvvetlerin birinci Bütün Rusya toplantısında yaptığı konuşmasında şöyle diyor:

³² Sovparkom (Sovetsky Partiyiny Komitet): Sovyet Partisi Komitesi

³³ İngiltere, Fransa ve İtalya’nın oluşturduğu birlik.

CEDİTÇİLİK

“Rusya’da asıl Ruslar sadece % 40’ı teşkil etmektedir; kalan çoğunluk ise başka milletlerden ibarettir. Çarlık döneminde, işte bu başka milletlere karşı yapılan ve üstelik merhametsizlik ve şefkatsizliği ile emsâlsiz olan millî zulüm, hukukî haklara sahip olmayan milletlerin gönlünde, çarlara karşı büyük bir nefret doğurdu. Hatta ana dilinden faydalanmayı yasaklayan ve halkın tamamını cehalete mahkûm eden bu kişilere karşı oluşan nefret, asıl Ruslara da yönelmişti, bu şaşılacak bir durum değildi.”³⁴

Bunlar, devrimden önceki şartlar sebebiyle söylenmiş sözlerdir. Peki, devrimden sonra? Yukarıdaki “Beyanname”ye bakıldığı zaman bu meselede ileriye doğru değil, bilâkis geriye doğru gidildiği görülmektedir.

Bazı rakamlara göz atalım:

1920 yılındaki nüfus sayımına göre Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyetinde (Buhara ve Hive hanlıklarındaki ahali hariç olmak üzere) beş milyon 250 bin kişi yaşıyordu. Bu nüfusun % 41,4’ünü Özbekler, % 19,3’ünü Kazaklar, % 10,8’ini Kırgızlar, % 7,7’sini Tacikler, % 4,7’sini Türkmenler, % 1,4’ünü Karakalpaklar oluşturuyordu.³⁵ Burada, Avrupalıların oranı gösterilmemektedir. 1909 yılında ülkede yedi milyon insan yaşıyordu. Bunun 2,5 milyonu Özbekler, 2,4 milyonu Kazak ve Kırgızlar, 1,3 milyonu Tacikler, 0,6 milyonu Ruslardı. Ruslar genel nüfusun % 7’sini oluşturuyordu.³⁶ İki liste arasında bir buçuk milyon fark bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, müşfik ve çok çocuklu olan Türkistan halkları on bir yılda bir buçuk milyon azalmıştır. Bu durumu anlamak hiç de zor değildir; çünkü bu yıllar, esas itibariyle inkılâp yıllarına, yani iç savaş dönemine tesadüf etmektedir.

Şimdi yönetim organlarındaki yerli ahalinin sayısını, kendi adı ile söyleyecek olursak, Türkistan’ın kendi kaderini kendisinin belirlemesi meselesini inceleyelim. Türkistan Muhtar Cumhuriyetini kurma meselesinin görüşüldüğü V. Bütün Türkistan Sovyetleri Kurultayı “temsil komisyonu” 263 temsilciden oluştu. Kurultaya mahallî halklardan 50’ye yakın delege katıldı.³⁷ Ülke nüfusunun % 90’ından fazlasını teşkil eden yerli halk, kendi kaderinin belirlendiği encümene altıda bir üye ile katılmıştır. İkincisi, mesele burada ortaya konulmakla birlikte burada değil, merkezde

³⁴ Lenin V. İ., *Tanlangan Eserler Toplamı*, c. 35, s. 127.

³⁵ bkz.: *ÖzSE*, C. II, s. 368.

³⁶ bkz.: *ÖAS* (Özbek Edebiyatı ve Sanatı), 1989, S. 41.

³⁷ *Özbekistan SSR Tarihi*, C. 3, Taşkent, 1971, s. 156.

hâledilmiştir. Meselâ, RSFSR³⁸ Halk Komiserleri Sovyeti, P. A. Kobozev'i olağanüstü başkan tayin etmiş, o da yukarıda zikredilen "kurultay delegelerini Sovyet hükûmeti adına kutlayarak **millî meseleyi icraatta gerçekleştirmeye**"³⁹ davet etmiştir. Böylece kurultay, RSFSR terkinde bir Türkistan Muhtar Sovyet Cumhuriyetini kurma yönünde karar almak üzere "Türkistan Sovyet Cumhuriyeti hakkındaki kanun"u onayladı. Merkezî İcra Komitesi (başkan P. A. Kobozev), Halk Komiserleri Sovyeti (başkan F. İ. Kolesov) oluşturuldu.⁴⁰ Bugün bunları okuyunca, "Bu kanunsuzluktur," demek, elbette mümkündür. Fakat inkılâp yıllarında ülkede değil kanunu soruşturan, hatta bilen insan bile azdı.

1918 yılı Haziran ayında, Türkistan Bolşevik Teşkilâtlarının Birinci Kuruluş Şûrası (TKP⁴¹,nin Kuruluş Şûrası) toplandı. Merkez Komitesi Başkanlığına İ. O. Tobolin seçildi. Merkez Komiteye seçilen 7 kişinin sadece bir tanesi mahallî halktan idi. Şûrada görüşülen meseleler arasında "**Rus dili ile birlikte Özbek dilinin de TürkASSR⁴²,nin devlet dili olarak değerlendirilmesi**" de vardı.

Mahallî halkın kanunî haklarını düzenleme yolundaki bu ilk adımlar, oldukça mücadeleli geçti. Bir grup şovenist, mahallî halka kendi kanunî hâkimiyetini vermek bir yana, onların herhangi bir şekilde devlet işlerine karıştırılmasına da karşı çıktı. Bunlar, Türkistan tarihinde "eski komünistler" adı ile bilinirler ve meşhurdurlar. Onlar, partinin II. Kurultayının arefesinde "rencide olup", kendi makamlarını bırakıp gittiler. Şûrası dikkat çekicidir ki, TKP MK⁴³ başkanı İ. O. Tobolin'in kendisi "eski komünistler" in ideolojik rehberlerindendi. II. Kurultay (1918 yılı Aralık ayı), ülke komitesine başkan olarak A. F. Solkin'i seçti. Millî siyasette herhangi bir değişiklik hissedilmedi. Bunu şundan da anlamak mümkündür ki, cumhuriyetin partisini ve hükûmetini yönetenlerin içerisinde mahallî halk temsilcileri parmakla gösterilecek kadar azdı. Başkanların hepsi, hatta maarife kadar Avrupalılardan (L. P. Lepeşinskiy). 19 Ocak 1919 gecesi, Osipov

³⁸ RSFSR (Rassiya Sovet Federatif Sosyalist Respublikası: Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti)

³⁹ Biraz vakit geçtikten sonra, onlar V. D. Votintseyev ve V. D. Figelskiy ile değiştirildi.

⁴⁰ *ÖzSE*, C. II, s. 371.

⁴¹ TKP: Türkistan Komünist Partisi

⁴² TürkASSR (Türkistan Aytonom Sovet Sotsialistik Respublikası): Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti

⁴³ Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi

CEDİTÇİLİK

isyanında ölen 14 temsilcinin hiçbirinin yerli halktan olmadığını hatırlamak kâfidir.

Durum bu şekilde devam ederken 1919 yılının Mart ayında Ülke Sovyetlerinin olağanüstü VII. Kurultayı toplandı. Ülke hükûmetinin yeni üyeleri (A. A. Kazakov- TürMNK⁴⁴, K. Q. Ye. Sorokin-HKS⁴⁵) seçildi. Bunların bazıları (örnek olarak V. D. Figelskiy Sorbon Üniversitesini bitirmişti) hesaba katılmadığında, yönetimde yer alanların büyük bir kısmı, “olağanüstü troyka”nın belirlediği gibi, sadece mahallî halkın içerisinde değil, genel olarak ilim irfandan uzak, gönlünde müstemlekecilik ateşi sönmemiş kişilerden teşkil edildi.

Ülke Sovyetlerinin meşhur V. Kurultayına katılan ve Merkezî İcra Komitesine seçilmiş olan mahallî halkın yedi temsilcisinden biri, TKP’nin II. Kurultayındaki yedi “heyet azası”ndan (M.K. azası) biri olan Abdulla Avlânî, 1919 yılında RSFSR heyeti temsilcileriyle birlikte Afganistan’a gider ve Herat’ta elçi olarak bir yıla yakın çalışır. Meşhur edip ve bilginimiz Avlânî’nin günlüklerinden şunları okuyoruz:

“Ah, ne insaniyet, ne beraberlik, ne sosyalizm, ne milleti tefrik etmeyen enternasyonalistler, yeryüzünde bulunur mu acaba? Belki vardır, bulunur, lâkin varlığının ankanın yumurtası gibi nadir olduğunu tam olarak Afganistan seferine çıktıktan sonra anladım. Afganistan’da giden beş kişilik temsil heyetinin içinde tek Müslüman ben olduğum için her meşakkatli iş, her külfet ve eziyet benim üstüme yüklendi. Herat’a yakın Pervâne köyüne vardığımız andan itibaren yoldaşlarımızın aralarında ayrılık çıktı. Ayrılığın sebebi, yoldaş Brovin’in⁴⁶ Afgan toprağına girdikten sonra kendini çar generali ilân etmesiydi. Öyle ki, takip ettiği bütün taktik, bütün hâl ve hareketleri de Nikolay’ın generallerininkinden geri kalmıyordu... ‘Gat gat eder karnaycı, belâya düşer surnaycı’ atasözünde olduğu gibi esas maksat ve gayelerine ve art niyetlerine ben bîçareyi âlet ettiler. Bütün iş, ‘helvayı bey yer, sopayı yetim’ kabilindendi.”⁴⁷

⁴⁴ TürMNK (Türkistanskiy Sentralniy Komitet Kontrola): Türkistan Merkezî Nazaret Başkanlığı

⁴⁵ HKS (Halk Komiserleri Sovyeti): Halk Bakanları Birleşmesi/Başbakanlık

⁴⁶ Brovin N. Z., RSFSR Dış İşleri Halk Bakanlığının Afganistan’a ilk kez gönderilen vekiller heyetinin başkanı. Gazne’de esrarlı bir şekilde öldürülmüştür. Bu konuda “Pravda Vostoka” gazetesinin 16 Haziran 1980 tarihli sayısına bakınız.

⁴⁷ Abdulla Avlânî, *Afğan Sayahati*, Kolyazma, s.63. (Avlânî müze evinde muhafaza edilmektedir.)

Türkistan'daki bu durumun ülkenin mahallî halkında hoşnutsuzluğa yol açması tabîî idi. Bu mesele, tahminen 1919 yılının sonbaharında zirveye ulaştı. Ülke partisinin IV. Olağanüstü Kurultaya çağırılışı (12 Eylül-6 Ekim), Ülke Sovyetlerinin VIII. Kurultayının (6 Eylül-3 Ekim) düzenlenmesi buna delâlet eder. Görünüşte bunlar kifayet etmedi. 1919 yılının 8 Ekim günü RSFSC MİK⁴⁸ ve HKS kararı ile Ş. Z. Eliava (Başkan), M. V. Frunze, V. V. Kuybişev, G. İ. Bokiy, F. Goloşçekin ve Y. E. Rudzutak'tan ibaret Türkkomisyon'u kuruldu. Komisyona, "Türkistan ve Türkistan'la komşu olan devletler çerçevesinde Bütün Rusya Merkezî İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyetinin temsilcisi olarak onlar adına iş yapma yetkisi" verildi.

İhtilâlle birlikte siyasî erkinliğin kazanılması, halka zevk ve mutluluk bahşetmişti. Halk, hiçbir şekilde iktisadî zorlukları düşünmeden, millî bağımsızlığa kavuşmanın, kendi memleketine ve kendi egemenliğine sahip olmanın şevkiyle yaşıyordu. Diğer taraftan ise kurulmakta olan Sovyet idare usûlünün millî yapılanması da, öncesine göre çok farklı olmadı. Yönetimin başında hâlâ işte o eski hükûmet duruyor gibiydi. Bu durum şunu ortaya çıkardı: TKP'nin büyük devlet derdine müptelâ idaresi ile onun karşısında duran ve 1919 yılı Martında 2. konferansta alınan kararlarla kurulan Müsbüro'nun (Müslüman bürosu) arası açıldı. Türkkomisyon da hesaba katılınca, kendine mahsus üç idare meydana geldi. 17 Ocak 1920 tarihinde her üç teşkilâtın birlikte toplantısı oldu. Müsbüro sert bir şekilde durup "Türk Cumhuriyetinin" ve "Türk Komünist Partisi"nin kuruluşunu, Türkistan MC⁴⁹'nin anayasasının yeniden görüşülmesini, halktaki Müslüman ordu kurma arzusu ve gayrimüslim askerî kısımların hepsinin ülkeden alınıp götürülmesini talep etti.⁵⁰ Bu göstermektedir ki, söz konusu talepler, demokrasiye ve sosyalist ihtilâlin amaçlarına zıt değildir. Litvanya'da bugün meydana gelen olaylar da buna delâlet etmektedir. Türkkomisyon'un Eliyeva ve Kuybişev gibi üyeleri, mahallî halkın bu haklı taleplerini desteklediler. Hatta burada, TKP'nin ve aynı zamanda 1920 yılının Ocak ayında toplanan Müslüman Komünistlerinin III. Konferansında, TKP'nin adının "Türk Halklarının Komünist Partisi" olarak değiştirilmesi hakkındaki karar da kabul edildi.

⁴⁸ RSFSC MİK (Rassiya Sovet Federatif Sotsialistik Cumhuriyeti Merkezî İcra Komitesi) : Rusya Sovyet Federatif Cumhuriyeti Merkezi İcra Teşkilâtı

⁴⁹ MC (Muhtar Cumhuriyet): Özerk Cumhuriyet

⁵⁰ Bkz.: *Özbekistan SSR Tarihi*, C. 3, Taşkent, 1971, s. 237.

CEDİTÇİLİK

Fakat bu olaydan kısa bir süre sonra haberi alan M. V. Frunze, bunun RKP (B)nin VIII. Kurultay kararlarına aykırı olduğunu, bunun da partide bölünmeye sebep olacağını düşündü. Kısacası, oy çokluğuyla bu düşünce reddedildi. Bu haklı mücadele, milliyetçilik ve millî menfaatleri savunmak şeklinde değerlendirildi. RKP (b) MK,⁵¹ 8 Mart 1920 tarihinde, söz konusu mesele ile ilgili kararı kabul etti. Türkistan Komünist Partisi ve Cumhuriyeti adı önceki hâliyle bırakıldı. Müsbüro buna ikna olmadı. 1920 yılının Mayıs ayında T. Rızkulov, N. Hocayev ve Bekivanov'dan oluşan "Türk delegeleri", Moskova'ya giderek Lenin ile görüştiler. Fakat Türk delegelerinin projesi reddedildi.

Parti Merkez Komitesi, söz konusu mesele münasebetiyle kabul ettiği kararın metninde aşağıdakileri ifade etmişti:

1. RKP Merkez Komitesi, RKP'nin Türkistan'daki esas vazifesinin, "Rusya Çar hükûmetinin elli yıldan fazla emperyalist siyaseti neticesinde göçmen Avrupalı halk ile yerli halk arasında vuku bulan istenmeyen münasebetleri ortadan kaldırmak" olduğunu düşünmektedir. Müstemlekecilik psikolojisiyle oldukça zehirlenmiş olan Rus işçilerinin çok küçük bir grubunun kontrolünde olan bu ilişkiler, iki buçuk yıldan beri devam eden Sovyet hâkimiyetinde iyi yönde değişmesi bir yana, bilâkis kendine mahsus "komünist" hareketler yüzünden daha da olumsuz bir hâl almıştır. Kul hâline getirilen yerli ahali, bu hareketleri, eski çar idaresi ihbar hareketinin devamı mahiyetinde düşünmektedir. Fakat bunlar, aslında şöyle hareketlerdir:

2. ...

b) Eski polis, jandarma ve koruma teşkilâtının bütün çalışanları... partiye, Sovyet organlarına, Kızılorduya ve bunun benzerlerine girmiş olanların tamamı, Türkistan'dan toplanarak Rusya kamplarına gönderilsin.

c) Parti organları yeniden düzenlenip, Türkistan'ın müstemlekecilik ve büyük Rus milliyetçiliği ile zehirlenmiş bütün komünistleri, Merkez Komitesi ihtiyarına yönlendirilsin ve aynı zamanda merkezden Türkistan'da çalışmak için bir nice komünist seferber edilsin.

ç) ... Taşkent demiryolunun birkaç yüz işçisinin iş yerlerinin değiştirilmesi ve onların yerine başka adamların yerleştirilmesi vazifesi yerine getirilsin.

⁵¹ RKP (b) MK (Rassiya Kommunistik Partiyası (başkarması) Merkezi Komitesi

d) ... Karşı çıkan şahıslara doğrudan sürgün etme sistemi geniş bir şekilde uygulansın.⁵²

Fakat merkez ile Türkistan Cumhuriyetinin teşkili hakkındaki vazifeler, özellikle her iki tarafın yetkilerine bakıldığında, en temel meseleler olan tarım ve hayvancılığın idaresi, maliye, dış ilişkiler, askerî işler vb. cumhuriyetin elinden alındı. Türkistan Müslüman komünistlerinin ileri gelenleri RKP (b)'nin Türkistan'daki asıl vazifeleri doğrultusunda söz konusu tarihî karara katılmadılar, Türkistan Komünist Partisinin Ülke Komitesinden ve Türkistan MİK oluşumundan çıkmak yönünde dilekçe verdiler. Söz konusu hadiseler sebebiyle RKP (b) tarafından acilen kurulan (Temmuz 1920) Türkbüro (Bunun ilk başkanlarından birisi, Türkmüsbüro teklifine sert bir şekilde karşı çıkan Y. E. Rudzutak'tı.), 19 Temmuzda Türkistan Komünist Partisini dağıttı ve Geçici Merkez Komitesi'ni kurdu. Bu komitenin üçte ikilik kısmı mahallî halkın temsilcisiydi.⁵³

Belirtmek gerekir ki, Türkkomasyon'u ve Türkbüro'nun özünde de durum istenildiği gibi değildi. Bunun yanı sıra, partinin millî mesele konusundaki bazı kararları da yerine getirilmedi.⁵⁴ Merkezî idare üyeleri arasında ihtilâflar çıktı. Meselâ, eski çar destekçilerine karşı mücadele çerçevesinde 1920 yılının Eylül ayından 1921 yılının Ağustos ayına kadar bine yakın eski çar destekçilerinin Türkistan'dan çıkarılması, Türkbüro ve Türkkomasyon'unda da çeşitli şekillerde kabul edildi. Neticede, Türkkomasyon başkanı M. P. Tomskiy ile Türkbüro üyesi G. İ. Safarov (Volodiy) arasında bu konuda ihtilâf ortaya çıktı. M. P. Tomskiy, 23 Temmuz 1921'de Lenin'e mektup yazarak onu durumdan haberdar etti.

(...)

Burada, Münevver Kârî'nin 1927 yılı kurultayındaki bir itirafı akla gelmektedir: "O zamanlar (1920 - 1921 yılları işaret ediliyor, B. K.) bir mecliste Rus müstemlekeçileri ile mücadele edelim demiştim. Eğer Rus yoldaşlar bu sözümünden rencide olup, 'Al memleketini, kendin idare et,' diyecek olsalar, ben onların ayağına kapanarak, biz sizinle değil, sizin zengininiz, ulemanız ve müstemlekeçiliğiniz ile mücadele ediyorduk, derdim."

⁵² Lenin V. İ., *Orta Asiya va Kazağistan Toğrısida*, Taşkent, 1964, s. 397-398.

⁵³ *Özbekistan SSR Tarihi*, C. 3, Taşkent, Fen, 1971, s. 240.

⁵⁴ Lenin V. İ., *age.*, Taşkent, 1984, s. 769.

CEDİTÇİLİK

Bunların hepsi meselenin bir yönü.

Son zamanlarda açıklık siyaseti münasebetiyle inkılâp tarihimizde, genellikle sosyalizmin nazariyatı ve ameliyatındaki bazı meselelere dair yeni fikir ve bakışlar ortaya çıkmaktadır. Aslında bunlara yeni demek de doğru olmaz. Bunlar, uzmanlar tarafından tamamen biliniyordu; fakat herkesin bildiği sebeplerle bunlar çoğunluğun değerlendirmesinden uzakta kaldı. A. Platonov ve V. Grossman'ın eserleri, M. Prişvin'in günlükleri; V. Solouhin ve Y. Burtin'in makaleleri, V. Korolenko'nun A. Lunaçarski'ye yazdığı mektupları, M. Gorki'nin "zamansız söylenen fikirler"i, bilhassa "Gulag Takımadaları" ile N. Berdyayev'in "Rus Komünizminin Mânâ Ve Kaynakları" kitabından parçaların yayımlanması, eski konuların yeniden dile getirilmesine yol açtı.

Ekim inkılâbı, 1920'li yıllardaki **kardeş katillliğini**, 1930'lu yıllarda **milletin gülü olmak mertebesine yükselmiş bulunan aydınları yok etmek kampanyasının** başlatılmasını, devletin vahşiyane **diktatörlüğünü** acaba dikkate almış mıydı? Pek çok devrimde olduğu gibi, bunun kurucu ve sahipleri de "çoğunluğun faydası" adı altında devrimci azınlığın idaresini zorlamadılar mı? Lenin, niçin 1923 yılında "sosyalizme olan bakışımızı kökünden değiştirmemiz lâzım," diye yazıyor. Bu, sadece ölüm döşeğindeki "dâhi"nin sıradan bir arzusu mudur, yoksa yüz milyonlarca insanın kaderi için endişelenmesi midir? Netice olarak, yoksa o, bugünkü durumu önceden plânlamış mıydı?

İşte söz konusu bu mevzu nedeniyle ortaya çıkan meselelerden bazıları⁵⁵. Uzmanlar, N. Berdyayev'in kitabını, bu konuyu en ciddî şekilde ele alarak her yönüyle değerlendiren ve daha önce adları zikredilen yazarların önemli bir kısmına ilham kaynağı olarak yol gösteren bir eser olarak kabul ederler. Berdyayev, devlet diktatörlüğünü, devletin mutlaka olması gereken yoldaşı olarak görür. Proleter devrime yardım eden her vasıtaya sahip çıkarak desteklemenin, Rus sosyalizminde insanın değersiz hâle getirilmesinin esas noktası olduğunu düşünür. Ona göre tarihi, sınıf mücadelesinin tarihinden ibaret diye düşünmenin, dünyayı ak ve kara diye ikiye ayırıp her durumda düşman aramayı da beraberinde getireceği belliydi.

Berdyayev, aynı konuya devam ederek, "Rus halkının görevi, sadece Rusya'dakilere değil, bilâkis bütün insanlığa sosyal adaleti

⁵⁵ Bkz. L. G., 1990, Nu.: 3.

getirmektir ve bu Rus an'anelerine uygun düşmektedir. Fakat korkutucu olan şudur ki, böyle düşünceler, zorbalık ve cinayetlerle, merhametsizlik ve korkunç aldatmalarla gerçekleşir,"⁵⁶ demektir.

Tarihî hadiselerinin en büyük hâkimi zamandır. Şimdiye kadar geçen 73 yıllık tarih, Rus devriminin sevincinden eleminin, sevabından günahının ve faziletinden de kusur ve ayıbının daha çok olduğunu göstermektedir. Açıkça söylemek gerekirse, tarih Ekim devrimini ve sosyalizmi reddetti. Onunla ilgili bütün her şeyi, bugün açık bir şekilde, dosdoğru, kanun ve demokrasi zemininde hiç müsamaha göstermeksizin ortaya koymak ve aydınlatmak gerekir. Ekim devriminin tarihini ve takip ettiği yolu yeniden değerlendirmek ve kıymetini ortaya koymak için, devrime gebe olan Rusya'nın bütün doğum sancılarını ayrıntılı bir şekilde öğrenmek, yeni doğan Sovyet hâkimiyetinin ne derecede kanunî olduğunu belirlemek ve uygulamaya koyduğu değişikliklerin de ne derecede akla uygun olduğunu tespit etmek gerekir.

Aynı şekilde, Rus inkılâbı Türkistan'a, Buhara ve Hive'ye ne zaman ve nasıl geldi, sorusunu da sormak gerekir. Bu, tarihimizi art niyetli bir maksatla incelemek için değil, asıl gerçeği bilmek için gereklidir. Tarihimizi, yani Özbekistan'daki devrim tarihini hakıyla öğrenmek zarureti ortaya çıkmışken, bu meseleyi görmezden gelmek mümkün değildir. Eğer söz konusu devrimin tasarlanmasından gerçekleştirilmesine kadar her şey esasen Rus Bolşevikleri tarafından yapılmış ve hareketin merkezindeki baskın güçleri de Ruslar teşkil etmişse, bunu hangi şekilde değerlendirmek gerekir?

Filozof edebiyatçımız Atacan Hâşim, 1925 yılında, "Marksizm, Türkistan'a Büyük Ekim devriminden hemen sonra girmeye başladı,"⁵⁷ diye yazıyor. Bunu delile dayanarak göstermek gerekir. Bize göre, halkımızın sosyal uyanışı, gerçi Avlânî'nin de itiraf ettiği gibi, 1905'li yıllardan itibaren başlamış olsa da, bunu mutlaka epizodik bir hadise olarak değerlendirmek gerekir. 1916 yılındaki millî ayaklanmanın, halkın gözünün açılmasında büyük rolü oldu. İnsanların ana yurdundan koparılacak yedi kat yabancı ellerde ve ağır işlerde çalıştırılmak üzere alınıp götürülmelerine karşı halkın, "Bala-ları-mı-zı ver-me-yiz!" diyerek isyan etmesi, bunu göstermektedir. Netice olarak, halk 1917 yılı Şubat devriminden büyük bir ders aldı. Ekim devrimi ile gerçek uyanış başladı. Halkımızın siyasî cevvaliyeti birden güçleniverdi. Fakat henüz büyümeye başlayan fidanlar,

⁵⁶ *Yunost* (Gençlik), 1989, Nu.: 11, s. 90.

⁵⁷ *Maarif ve Okutuvçi*, 1925, S. 3, s. 48.

CEDİTÇİLİK

1920’li yılların ortalarından itibaren kuruyup gitti. Bu durum, yukarıda da belirtildiği gibi, ümidin ümitsizliğe dönüşmesi sürecini başlattı. Özbek millî uyanışının nasıl gerçekleştiğini anlamanın yolu, Özbek Ceditçilik hareketinin gözden geçirilmesinden geçmektedir. İşte bu hareketin bütün ruhu ve karakteri Cedit edebiyatına aksetmiştir. Fakat bu yol, 1919 yılında Abdulla Bedri’nin yazdığı, 1920’li yıllarda Feyzulla Hocayev’in esaslarını ortaya koyduğu, R. İnağamov’un sahip çıkıp desteklediği Özbek devriminin gerçekleştirilme yoludur. Ondan kaçmak mümkün değildir. Bu yol, tarihin devamı olarak gelip büyük Rus devrimiyle birleşti. Bu ortaklıktan sadece güller yetişti dersek, elbette yalan söylemiş oluruz. Bundan, aynı zamanda dikenler de yetişti. Çünkü bu ortaklıkta eşitlik yoktu. Bu husus, en büyük eksikliklerden birisidir. Eşit olmamak inançsızlığı, inançsızlık da ümitsizliği doğurdu. Bu tek taraflılık uzun yıllar devam etti. Son yıllarda yeniden yapılanma vasıtasıyla tekrar uyanarak yüzeye çıkan millî düşmanlıkların kaynağını, işte bu dönemde aramak gerekir. ‘Âzatlık’ ve ‘Adalet’, 19. yüzyılda, Paris Komününün bayraklarına yazılmıştı. Bunlar, 1917 yılı devriminin de asıl şiarları oldu. Bu, günümüzde de önemini kaybetmiş değildir. Fakat şunu da söylemek gerekir ki, mutlak âzatlık olmadığı gibi, mutlak adaletin de olması mümkün değildir. Çünkü mutlak âzatlık, güçlünün güçsüzü ezmesine yol açtığı gibi, mutlak adaleti yakalamak da bir başkasının hürriyetini sınırlandırmaktır. Devlet ise 1920’li yıllarda henüz adım atmaya başlıyordu. Birçok şey bilinemiyordu. Lenin, 1918 yılında, “Biz şimdi sosyalizmi tarif edemiyoruz, sosyalizm gerçekleştiğinde nasıl olacak, biz bunu bilmiyoruz ve şimdilik söyleyemiyoruz,”⁵⁸ diye yazmıştı. 1920 yılının Ekiminde toplanan birliğin III. kurultayında, 10 yıl-20 yıl sonraki komünist toplum hayatı hakkında konuşmuştu. Ama 1922 yılında, sosyalizm hakkındaki düşüncelerini tamamen değiştirdi. Fakat yeniden yapılanma ve bu yapılanmanın gerekliliğiyle Lenin’in ıstırapla dile getirdiği bu prensipler, onun ölümünden sonra kaderin cilvesi olarak memleketimizdeki parti ve devlet kuruluşunun esasî hâline getirildi. Bunun da hangi neticeleri ortaya çıkardığı herkesçe malûmdur.

Tarihimizin işte bu zorlukları göz önüne alındığı zaman, Ceditçiliğin de samimî ve doğru bir şekilde değerlendirilme süreci başlayacaktır.

⁵⁸ Lenin V. İ., *Tanlangan Eserler Toplamı*, c. 36, s. 74.